

Ольга СЛОНЬОВСЬКА

УДК 821.161.2.09 Т. Г. Шевченко

ШЕВЧЕНКОВА МУЗА 1845 РОКУ

У статті йдеться про особливості творчого періоду Т. Шевченка «Трьох літ» і чільну роль творів, написаних у 1845 році. Зроблено спробу нової інтерпретації художніх творів, які є не настільки зрозумілими й простими, як їх раніше трактували радянські шевченкознавці й за інерцією аналізують окремі нинішні літературознавці.

Ключові слова: автопсихологічний ліричний герой, рольовий ліричний герой, медитація, інвектива, політична сатира, образ-символ, мислеформа.

Періодизація творчості геніїв в історії світових літератур ніколи не ставала другою справою, оскільки зовнішні обставини життя і внутрішній макрокосм творчої людини взаємно пов'язані між собою багатьма зв'язками й імперативними чинниками, які здатні витворювати нову якість духовно-метафізичного змісту. Як відомо, рік 1845 для Шевченка виявився особливим. Як зріла людина, Тарас Григорович уже прекрасно усвідомлював, з одного боку, величезну відповідальність за реалізацію власного таланту та водночас неймовірну привабливість усіх мирських спокус, які йому, кріпацькому синові й колишньому кріпакові, реально почали гарантувати стабільний життєвий достаток, високий статус, щасливе особисте життя, славу щонайменше європейського художника, і, з другого боку, прикру обтяженість родинними обов'язками, образно кажучи, дію негативної вимоги бути постійно готовим

вислуховувати й невідкладно виконувати, на думку близьких, прохання нагальні й важливі, але насправді – рутинні, клопітні, що безцеремонно поглинають, як зловісна чорна діра, дорогоцінний час, призначений для творчості, і завжди безслідно розпорозують божественну енергію, надану небом для незрівнянно важливіших справ, ніж дріб'язкові клопотання про мізерні борги, викуп із кріпацтва, причому обов'язково зі збереженням матеріальних благ, тобто із землею й обійстям, термінове розв'язання не вартих ламаного гроша сімейних суперечок. Ніхто з найближчого родинного кола поета не брав до уваги того, що, віддаляючись від односельців на відстань від Моринців до Петербурга чи від Кирилівки до Києва, Шевченко насправді опинявся від сільських негараздів і вічних хліборобських турбот на відстані, що вимірювалася не кілометрами, а фігурально кажучи, десятиліттями й десятиліттями майбутнього часу.

Але ж! Родичі сподівалися в гості? Звичайно. Навіть, як нерозумні діти, надіялися на багаті гостинці? Ще б пак! А ще спраглише чекало все село, та й мало не вся Канівщина, повідомлення вражаючої новини, власне, обнадійливого запевнення, що цар ось-ось скасує кріпацтво – і тоді прості люди гамузом ошчасливіють, заживуть заможнo й взірцево. А чому б не омріювати аж настільки бажаних новин? Все-таки в столиці до царя Тарасові ближче, та й друзі в Шевченка – не пара простим гречкосіям!

Як жива людина, всі ці затрати нестикування колишнього й теперішнього, суто селянського і вже надлюдського, бо наданого Богом для винятків у соціумі, одним із яких виявився й сам Кобзар, Т. Шевченко сприймав як неминучість, навіть норму, але його талант на подібне реагував, проти волі носія, так, як диктувала протидію об'єктивна оцінка, пророча прозорливість: «Скажуть: він же любив свій “окрадений люд”. Любив... Жаль йому було того “покірного люду”, болів над його недолею. Але його не виправдовував! Знав, “що люті зла Господь не діяв без вини нікому”; що Бог ледачим не помагає» [3, с. 2]. Оце донцовське «не виправдовував!» давно повинно було стати ключем до розуміння багатьох художніх текстів Шевченка соціально-побутової тематики, а тематика філософська вимагала ще більшого проникнення у зміст і смисли кожної думки поета.

Російський літературознавець Олександр Цейтлін, який у часи «хрущовської відлиги» читав курс у Літературному інституті в Москві, наголошував, що в поезії автор завжди суб'єктивний: «Лірична творчість найтіснішим способом пов'язана з життям поета», бо «ліричний поет пише тільки про те, що переживає ним у минулому чи глибоко переживається зараз» [20, с. 466], а це означає, що такий автор «пише кров'ю свого серця і соками власних нервів» [20, с. 467]. Стосовно Т. Шевченка періоду «Трьох літ», така заувага особливо цінна, адже відокремлювати його внутрішню налаштованість на інтелектуальний ріст, зокрема мрію викладати в Київському університеті імені Святого Володимира, тим більше, що подібне успішно практикували його сучасники – М. Костомаров та П. Куліш, а також нехтувати потужним потоком інформації з «небесного архіву», який давав Кобзареві такі знання, яких не міг мати навіть найкращий петербурзький академік-історик, – означає випускати з уваги цінний компонент розуміння творчості Кобзаря взагалі. Тож Шевченка-людину й Шевченка-поета об'єднує вияв особливого ракурсу мислення й світосприймання, що зримо ви-

ражається в цілісності й багатогранності його ліричних героїв у поетичних текстах 1845 року написання.

Саме тоді Кобзар написав поезії «Не завидуй багатому», «Не женися на багатій», «Маленькій Мар'яні», «Холодний Яр», медитації «Минають дні», «Три літа», «Заповіт» («Як умру, то поховайте»), цикл переспівів з Біблії «Давидові псалми», пророчі тексти поеми-містерії «Великий льох» (і вірша «Розрита могила», який доцільно вважати складовою частиною «Великого льоху», як це й зробили упорядники повного зібрання творів Шевченка у дванадцяти томах), поеми «Єретик», «Невольник», «Наймичка», сатиричну інвективу «Кавказ» і філософське послання «І мертвим, і живим...». Можливо, були ще й інші твори, адже Кобзар постійно залишав оригінали в друзів, безпечно вважаючи, що безцінні автографи в руках доброзичливих приятелів не пропадуть. Дещо з написаного пізніше поет відновив з пам'яті, деякі твори знайдено ще за його життя, окремі – після смерті, але гарантії, що всі без винятку художні тексти Кобзаря виявлено, тим більше встановлено їхню ідентичність, авторство, досі не дасть ніхто.

Перші три з перелічених нами віршів (послідовність їх написання, на думку дослідників, насправді інша, хоч навіть датування рукою автора навряд чи можна вважати істиною в останній інстанції), як і цикл переспівів біблійних псалмів Давидових, однозначно постають як негативна реакція Кобзарєвого таланту на обридливу мирську суєту пересічних індивідуумів і дріб'язковість їхніх рутинних клопотів та проблем. За зумисною простотою авторського вислову й нібито аж зафішованою життєвою невгомністю соціуму, який насправді тоне в гріхах і нищих бажаннях, на сторінках цих творів чітко проглядається ледве прихована зневага самого Шевченка до такого штибу життя, мізерних істин й устремлінь.

Вірш «Холодний Яр», медитації «Минають дні» і «Три літа», поезія «Заповіт» («Як умру, то поховайте...»), сатирична інвектива «Кавказ», філософське послання «І мертвим, і живим...» – твори зовсім іншого плану. Т. Шевченко назавжди вивільняється від фальшивої потреби сентиментально лити сльози над долею покривджених і страждущих у побутовому болоті та кріпацькій неволі своїх пересічних земляків, які навіть у набагато сприятливіших для життя умовах навряд чи зможуть змінити власний моральний статус на краще. Власне, поет уже обсервує соціум не з погляду співчуття, а з погляду вічності, тому, як справедливо наголошував І. Франко, «чи ходить о розірвання кайданів, о змазання зі світу давніх провипин кривавою купіллю, чи ходить о уможливлення сумирного, люб'язного життя і співділання людей на землі, першим і найвищим заповітом людини, що почувается до своїх людських і національних обов'язків, являється неустанна, розумна праця; найтяжчим злочином і нещастям – після гріху апостазії – добровільна чи примусова бездіяльність, пасивність та байдужість» [18, с. 318]. При цьому треба розуміти, що стан «примусової бездіяльності» пережив і сам поет, перестраждав цією хворобою духа до мозку кісток, тому виробив імунітет до подібного.

До того ж саме з поезій «Холодний Яр», «Минають дні», «Три літа» і «Заповіт» сучасному читачеві стає зрозумілим найважливіше: Шевченко внутрішньо вже переконаний, що нація піднімається на один чи й кілька щаблів тільки в моменти величезних потуг чільної особистості й нею запаленою на поступ провідною верствою – в усі інші часи народ латентно набирається сили й моці, глухо нарікаючи, тихо жаліючись, волячою терплячістю покриваючи прикрощі нестатків, сльозами

й потом змочуючи краючі спина удари панських батогів, у побутових чварах і роздорах випускаючи гарячу пару, в яку перетворюються роками тамовані кривди, гнів і образи. Послідовність написання окремих творів також проливає світло на явні й приховані смисли віршів. Тож якби «Холодний Яр» з'явився перед «Гайдамаками», можна було б вести мову про те, що поштовхом до написання вірша послужили марні намагання Т. Шевченка бодай переглянути історичні документи, його похвальне бажання опиратися на матеріали історичних першоджерел для створення власної авторської концепції Коліївщини в панорамних і за всіма ознаками романних «Гайдамаках», легко було б виводити й висловлене в «Холодному Яру» невдоволення поета, пов'язане з перекрученням фактів російськими істориками, і навіть відстоювання ним правоти власної художньої версії:

*Гайдамаки не воины –
Разбойники, воры.
Пятно в нашей истории...
Брешеш, людоморе! [30, с. 257].*

Але ж поява поезії «Холодний Яр» алогічна. Давно написані й дивом видані «Гайдамаки», вихід яких свого часу можна вважати лише прикладом унікального Божественного сприяння, бо з огляду на драконівську самодержавну цензуру, яка навряд чи пропустила би фразу «в степах України – / О Боже мій милий – блисне булава [23, с. 87]», не віриться, що невсипуща царева медуза-горгона ще й не зрозуміла фривольного епітета «щедра пані» [23, с. 78], вжитого в поемі для іронічного характеротворення образу Катерини II як часто застосовуваного в польській мові інакомовлення для атестації розпусної жінки. Водночас медитативний характер вірша «Холодний Яр» у проєкції на час його написання засвідчує, що Шевченка давно вже не покидають пекучі думки стосовно псевдоправочинності Російської імперії як такої («Не ховайте, не топчіте / Святого закона, / Не зовіте преподобним / лютого Нерона. / Не славтеся царицею / Святою воїною. / Бо ви самі не знаєте, / Що царики коять [30, с. 256–257]») і фальшивої законності привласнення цією мегаколонізаторською державою споконвічних козацьких земель. Поет прекрасно розуміє, що без зрадників такі підлі великодержавні справи не вирішуються. Тому українські манкурти, безсоромні перевертні, раби духом, «подножки, грязь Москви, / Варшавське сміття [26, с. 253]», як він затаврував їх у посланні «І мертвим, і живим...», вкотре опиняються в епіцентрі гніву поета. Саме на духовних покручів скеровані й Шевченкова зневага, і неодноразові текстуальні й підтекстові звинувачення у втраті Україною державності, і поетове дорікання їхнім агресивним паплюженням національної історії та героїв: «А кричите, що несете / і душу і шкуру / За отечество!.. Єй-Богу, / Овеча натура; / Дурний шию підставляє / І не знає за що! / Та ще й Гонту зневажає, / Ледаче ледащо!.. Ви – розбойники неситі, / Голодні ворони, / По якому правдивому, / Святому закону / І землею, всім даною, / І сердешним людом / Торгуєте? Стережіться ж, / Бо лихо вам буде, / Тяжке лихо!.. Дурить дітей / І брата сліпого, / Дурить себе, чужих людей, / Та не дурить Бога [30, с. 256]». Тавтологічні компоненти словосполучення («ледаче ледащо») увиразнюють експозиційну частину вірша, де йдеться про етнічно близьких «добрих панів / людодів лихих [30, с. 256]», які вже спричинилися

до того, що народне терпіння увірвалося, адже муки, яким піддавалася нація, на думку Кобзаря, дорівнялися до Христових:

*У яр тойді сходилися,
Мов із хреста зняті,
Батько з сином і брат з братом –
Одностайне стати
На ворога лукавого [30, с. 256].*

Ворог проатестований Шевченком як «лукавий» саме тому, що це не супостат-чужинець, а генетично свій, власне, той, кому багато чого прощалося з причини етнічної рідності. Тож Д. Донцов справедливо наголошував: «Він бачив брата у кожному землякові, та не тоді, коли цей земляк ставав Каїном. Не коли “рідні” Каїни продавали “Як лакеї в золотій оздобі” чужого пана. Не тоді, коли пишались московською “кокардою на лобі”, витертим з усякого почуття сорому й честі» [3, с. 1]. Коли ж Кобзар згадує у вірші про «день радості», то такими словами мовиться аж ніяк не про Страшний Суд і друге пришестя Ісуса Христа, хоч саме цього нагадування винним у бідах нації очікує читач після слів «Та не дурить Бога». «День радості» здатні емоційно переживати вчорашні кріпаки, як тільки скинуть ярмо й зможуть почуватися вільними людьми, зате їхнім колишнім кривдникам в годину гніву народних мас буде зовсім не до веселощів:

*Бо в день радості над вами
Розпадеться кара.
І повіє огонь новий
З Холодного Яру [30, с. 257].*

Чимало символів, вжитих у «Холодному Яру», перетрансформовані або наділені частково іншим значенням, ніж у поемі «Сон», посланні «І мертвим, і живим...» та містерії «Великий льох». Образ «сліпого брата» споріднений до образу незрячої матері-каліки-недоріки, образ-символ «чужих людей» наділений амбівалентним значенням, адже це: 1) зайди, зокрема німці-колоніалісти, яким Катерина II послужливо запропонувала козацькі степи; 2) освічені представники сусідніх прогресивних держав, уряди яких давно скасували ганебні явища рабства чи кріпацтва, тому для їхньої освіченої еліти царська Росія видається гідною зневаги державою-пережитком з дрімучого минулого.

Яскраві зразки медитативної лірики «Минають дні» і «Три літа» – це насамперед ще й лірика інтелектуальна. Ліричний герой першого з перелічених віршів – людина високоосвічена, творча, самодостатня, неординарна, наділена здатністю розцінювати зриму минуцність власного життя як метафізичне нагадування про те, що Богом доручену місію не вдасться належно сповнити, якщо впасти в депресію чи остаточно збайдужіти до світу й людей:

*Заснули думи, серце спить,
І все заснуло, і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,*

*Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь... [28, с. 265].*

Водночас ліричний герой наділений здатністю вловлювати найважливіші віяння в середовищі, в якому живе, спостерігати, зіставляти, робити висновки. З підтексту поезії випливає, що далеко не найобділеніші характером і можливостями сучасники ліричного героя належно не реалізують свій потенціал, бо, образно кажучи, завмерли серцем, сплять ходячи, отже, надто рано зробилися інертними й завчасно духовно та морально капітулювали в тих обставинах, якими Бог їх випробує, а колись взірцеві особистості не відторгли ганебного вибору «гнилою колодою / По світу валятись», визнали за краще «спати, спати, / І спати на волі», не залишаючи по собі ніяких слідів і погоджуючись із занепадницьким висновком, що «однаково, / Чи жив, чи загинув!». Для ліричного ж героя такий фінал ще осоружніший, ніж довелось б «впасти у кайдани, / Умирать в неволі». Доля ліричного героя, як символ Божого імперативу в людині взагалі, відсутня: ліричний герой нарікає саме на те, що він чомусь її не має. Іншими словами, без долі він покинутий Силами Провидіння напризволяще, полишений на самого себе. Усвідомлюючи, що разом із втраченою долею неможлива й божественна місія, бо автоматично вимкнена парадигма призначення його таланту, ліричний герой для корекції ситуації вимагає в Бога забезпечити йому якщо не добру, то злу долю, адже навіть у такому випадку постарається таки зреалізувати, а не занедбати власний талант і високе призначення:

*Доле, де ти! Доле, де ти?
Нема ніякої,
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої!...
А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинать
І світ запалити! [28, с. 265].*

Цей крайній розпач, круто замішаний на виболеному гніві, звучить на регістрах ридальності. Проте йдеться аж ніяк не сльози жалюгідного прохача. Читач із острахом вловлює обурене воцання сильної особистості, яка вимагає від Творця не ідеальних умов кволеного модусу життя й матеріального забезпечення примітивного побуту, а гарту своїм здібностям, більше того – викликає вогонь випробувань на себе й свідомо прагне найважчих перешкод на шляху становлення таланту для його повноцінної реалізації. Іншими словами, Тарас Шевченко як митець виявляється цілком свідомим дорученої йому Богом місії і просить одного – небесної співучасті в якнайшвидшій реалізації таланту, причому навіть найдорожчою для себе ціною.

Дивна річ, але, подібно до Мойсея, Шевченко незабаром сповна отримає, чого просив. Більше того, випробування, що йому пошле зла доля, виявляться шитими білими нитками земних сатрапів, отже, з погляду логіки, вони не мали жодних шансів на реалізацію. Наприклад, зараз уже ні в кого не виникає сумнівів, що Кирило-

Мefeldiivskogo товариства, та ще з відповідними атрибутами (зокрема, перснем і татуванням) як такого в природі не існувало – був гурт молодих людей, які часто вели мову про те, що можна було підслухати чи не в кожному третьому студентському або офіцерсько-дворянському товаристві; що саме вигадка В. Белінського, який до гикавки годував столичну публіку сенсацією, нібито Шевченко намалював карикатуру на царя й царицю, спричинилася до заборони ув'язненому поетові не тільки писати, а й малювати; що ніхто з «братчиків» не був покараний настільки строго, як Кобзар, навіть автор «Закону Божого (Книги буття українського народу)» М. Костомаров, хоча не Шевченкова поема «Сон», а саме цей маніфест для Російської монархії був набагато небезпечніший і крамольніший.

Та до випробувань у 1845 році Кобзареві ще треба було дожити, тому єдине, що на час написання вірша «Минають дні» тривожило Тараса, – це надто швидкоплинне життя, що на 7 – 8 році творчості завжди сприймається видатними особистостями як гостра криза, яка часто провокує фрустраційні переживання з причини неможливості в обмежений термін втілити заплановане, а водночас уміти опинитися в перших рядах визнаних митців. З другого боку, у період «Трьох літ», а найбільш виразно й зримо – у творах 1845 року, Шевченко вже отримав і навіть зреалізував право на першорядність в українському красному письменстві, уже виявив себе генієм. Інша річ, що особисто ще не усвідомив цього. Народність його музи не була певною мірою навіть награною народністю Г. Квітки-Основ'яненка, над якою показово лили сльози цариця з доньками, не могла вважатися шибеничною шароварщиною І. Котляревського, з якої вінценосні можновладці реготали, але за яку, второпавши її крамольну підтекстову суть, могли й покарати. Вершинна народність Шевченка, порівняно з народністю І. Котляревського та Г. Квітки-Основ'яненка, вже у своєму зародку виявлялася націоналізмом у найвищому й найкращому значенні цього слова: «Як поет, Шевченко так само своєрідний, можна сказати, винятково своєрідний, як і його доля... Найвищі ідеї, найрадикальніші думки його доби зливаються в Шевченковій поезії нероздільно з народним змістом. Він є немов великий факел з українського воску, що світиться найяснішим і найчистішим вогнем європейського поступу, факел, що освітлює весь новітній розвиток української літератури» [15, с. 285]. Саме обранням Сили Провидіння доручають особливо важливе: в їхні голови вкладають думки, а в уста – ту ідею правди, що лунатимуть для нації як Слово Бога.

Широко відома поезія «Три літа» Т. Шевченка, яку українські літературознавці вважають візитівкою кульмінаційного періоду творчості Кобзаря, власне, програмним віршем українського генія, що своїм змістовно-смысловим наповненням продовжує тему попереднього нами аналізованого художнього тексту. Той же болючий мотив швидкоплинного часу, незупинного бігу життя. Та ж прискіплива обсервація широкого переліку суспільних об'єктів і жорстка ревізія власних ідеалів, скептичне ставлення до поглядів ще вчора непорушних устремлінь. Ліричний герой здатний порівнювати себе-минулого й себе-теперішнього аж до оторопіння від усвідомлення різниці.

Якщо ж умовно поділити текст поезії «Три літа» на дві половини, то перша, експозиційна, власне, починаючи від слів «Жаль і батька, жаль і матір...», – це спроба автора провести вражаючу трагізмом паралель до того, що діється з ним самим, засобами зіставлення з найтяжчими людськими випробуваннями, які

лише можливі у його віці: «Жаль і батька, жаль і матір, / І вірну дружину, / Молодую, веселую / Класти в домовину, Жаль великий, брати мої; / Тяжко годувати / Малих діток неумитих / В нетопленій хаті, / Тяжке лихо, та не таке, / Як тому дурному, / Що полюбить, побереться, / А вона другому / За три шаги продається / Та з його й сміється. / От де лихо! От де серце / Разом розірветься! [29, с. 266–267]». Митець розуміє, що від часів написання ним «Катерини» і романтично-сентиментальних поезій про козацьку старовину («Гамалія», «Іван Підкова». «До Основ'яненка» і т. ін.) кардинально змінився і його світогляд, і стиль письма, і ставлення до власного таланту, тобто саме ті внутрішні колізії, що й породили зовнішні суперечності: зміну ставлення до поета колишніх шанувальників, які, виявляється, завжди були готові сприймати Шевченка як митця-страдника й співця народного лиха, тонкого знавця побуту, моралі й славної історії (до речі, 1845 роком датовано й подібні до перелічених вище творів поеми «Наймичка» й «Невольник» («Сліпий»), що засвідчують хаотичні намагання Кобзаря таки повернутися на досі чинні «круги своя», але попри високу художність цих текстів, їхня знаковість – уже вчорашній день Шевченка періоду «Трьох літ»), тому ще недавно його «вітали, гралися, хвалили» [29, с. 267] (підкреслення наше – О. С.). Та коли поет почав таврувати сучасних йому винуватців суспільних негараздів, пропонувати виразно крамольні тексти (поема «Сон» (1844), містерія «Великий льох» (1845), «Єретик» (1845)), ці запобігливі шанувальники-величальники-прославленці враз перетворилися на осудливих представників вірнопідданної царю когорти, явних чи прихованих опонентів і навіть потенційних донощиків. Чому? Д. Донцов таке явище пояснює мало не афористично: «...„Вбогодухі” вміли тільки „стогнати та, стогнучи, долю проклинати”, „жито панам сіять”. Це були „темнії люди”, які лиш „журились”, що нема кому їм „порадоньки дати”. Це ж була „братія” земляків, які на всі насильства „дивились, та мовчали, та мовчки чухали чуби”, або „мовчали, витріщивши очі, як ягнята”, „нехай, каже, може, так і треба!”. Не в голові їм було, „чиї (вони) сини, яких батьків, ким, за що закуті”. Не цікавило їх, „чиїм трупом земля напоена, що картоплю родить; аби була добра для городу”. Це були ті, що вмирили за нового „лютого Нерона”, а то й молилися на нього, забуваючи, що „кат не милує нікого”» [3, с. 2]. Ліричний герой вірша «Три літа» прекрасно усвідомлює, що болюча констатація таких реалій оточення для нього самого малоприємна, але він водночас свідомий і того, що повернення до замилювання минувиною й проливання сліз над простонародними негараздами в його творчості вже неможливе:

*І я прозрівати
Став потроху... Доглядаюсь –
Бодай не казати,
Кругом мене, де не гляну,
Не люди, а змії...
І засохли мої сльози, сльози молодії.
І тепер я розбитее
Серце ядом гою,
І не плачу, й не співаю,
А вию совою [29, с. 267].*

Сам Т. Шевченко, якого читач-реципієнт безпомилково вгадує в образі автопсихологічного ліричного героя, відчувається, як це ще в перших рядках вірша обумовлює автор, на розпутті. У творчості «трьох літ» образ-символ «розпуття» вживається досить часто. Він запозичений Т. Шевченком із лексичного запасу великого біблійного пророка Іезекіїля, сучасника головного пророка Єремії, чия місію той продовжив. Іезекіїль жив у VI ст. до Різдва Христового, був сином священика і сам також служив священиком, але двадцятип'ятилітнім потрапив у полон, гішки був відведений у Вавилон разом із царем Єхонією II і багатьма іншими юдеями. На тридцятому році життя Іезекіїль побачив видіння: майбутнього Месію, а також сяючу хмару, а в ній – дивовижну подобу рухомої колісниці й чотирьох крилатих істот: людини, лева, тільця й орла, що перед їхніми образами містилися колеса, всіяні очима. Цими символами Бог сповіщав Іезекіїлю про появу богонатхненних авторів чотирьох Євангелій, що донесуть до широких мас божественну історію й окреслять шляхи розвитку людської цивілізації на майбутнє. Початок пророцтва Іезекіїля пов'язаний із його сміливим, але водночас крамольним рішенням звинувачувати саме ізраїльських можновладців у тому, що їхній народ потрапив у неволю. Багатолюдні розпуття в розумінні Іезекіїля – це громадянський вибір. У таких особливо людних місцях у часи Іезекіїля та Єремії, який також у своїх проповідях часто вживає мислеформу «розпуття велелюдні», влаштовували страти, споглядати які збігалися тисячі представників соціуму, там бідні отримували милостиню, скривджені сподівалися на зустріч із впливовими людьми, щоб сильні світу цього вирішили їхню тяжбу, загнані обставинами життя в глухий кут отримували пораду й підтримку. За викриття в ідолопоклонстві одного високопоставленого єврейського вельможі Іезекіїля жорстоко стратили: прив'язаний до кількох мотузок, він був розірваний на шматки дикими кіньми.

Т. Шевченко інтуїтивно передчував, що в скорому часі йому самому доведеться продублювати й місію Іезекіїля, і навіть понести найстрашнішу кару за щире служіння власному народові. Гостре відчуття неминучої загрози з боку «князя»-ідолопоклонника (власне, російського самодержця Миколи I) витало в повітрі, яким дихав Шевченко. Чи не тому наприкінці вірша іронічно згадано очікуване народом «Благоденствіє, указом / Новеньким підбите [29, с. 267]», хоча, звісно, ним виявиться аж ніяк не гостро жаданий народом і прогресивним дворянством указ про скасування кріпацтва.

Якщо коротко сказати про «Наймичку», то цей твір – аж ніяк не ще одна варіація теми жінки-покритки, подібно до поеми «Катерина». Колізія підкидання незаконнародженої дитини може навіть привідкривати таємницю Кобзарєвого родо-воду: «З біографії Т. Г. Шевченка нам відомо, що дід Великого Кобзаря по матері Катерині був уродженцем Прикарпаття. Десь приблизно в п'ятдесятих роках XVIII століття цього Якіма Бойка привіз у село Моринці його батько Іван. Найбільше дивує те, що цей таємничий і загадковий Іван Бойко чомусь подався на Київщину без жінки, що єдиного сина свого Якіма залишив на незнайомого Михайла Цапенка, що сам Бойко десь загубився в тому краю, але він чи однофамілець його з'явився в Карпатах разом з козаками» [6, с. 4]. Не будемо заглиблюватися в історію опришківства й зв'язків цих народних месників з козаками, але якщо версія С. Пушика має хоч якесь право на життя, то Тарас Шевченко, наш національний геній, народився від генетичного поєднання Божим Промислом представників

Східної (батько-чумаки-козацький нащадок) та Західної (мати-внучка опришка) України, а це на метафізичних регістрах не може вважатися дрібницею, тому й написання «Наймички» в 1845 році – явище зовсім іншого плану, ніж поява «Катерини». Та повернемося до інших знакових художніх текстів.

Крім окремих віршів, муза 1845 року надиктувала Кобзареві великі за обсягом поеми, з-поміж яких саме «Єретик» займає особливе місце, бо, на відміну від поем «Наймичка» й «Невольник», аж ніяк не виявляється соціально-побутовим твором. Що важливо, образ Іезекіїля та зловісне «розпуття всесвітнє», яке символізує момент безвихідності, остаточну тупиковість ситуації, відсутність перспективи, притаманні й для поеми про історичну особу – чеського релігійного мислителя, філософа, реформатора Яна Гуса (цілком можливо, що спочатку поема й називалася «Іван Гус», оскільки саме так її згадують Кобзареві сучасники, що стали першими читачами або слухачами цього твору). В «Єретик» до біблійного пророка Іезекіїля Т. Шевченко прирівнює свого сучасника, видатного словацького й чеського поета, науковця й історика Павла Йозефа Шафарика (1795 – 1861 рр.), який літературною творчістю, а ще більше науковою діяльністю сколихнув увесь слов'янський світ, бо доказово встановив автохтонність слов'ян у Європі, їхню родову й культурну спорідненість, вперше в історії визначив чисельність слов'янських народів, межі їх етнографічного проживання на час дослідження й у минулому.

Роль і місце поеми «Єретик» у спадщині Кобзаря визначає зовсім не художня біографія Яна Гуса. Зацікавлення Т. Шевченка ключовим моментом чеської історії й образом чільного сміливця – проповідника-ватажка, національного героя – не випадкові. У «Коментарях» до поеми в першому томі дванадцятитомника [4, с. 488 – 492] поміж рядками (цей том вийшов у 1990 році, тому закономірно мав багато ознак типового радянського підходу до визначних осіб та історичних подій) можна вловити чимало цінної інформації, яка дає підстави оцінювати текст поеми як твір-проекцію на українську історію й Шевченкову сучасність, тому мав рацію Д. Донцов, коли писав: «...Нині Україна є одне велике попелище. Та на тому попелищі тліє “іскра вогню великого”» [3, с. 2]. Про подібну іскру, що не погасла в попелі від часів гуситських воєн, йдеться і в поемі Кобзаря «Єретик», і саме ця жарина й народжує Чехії геніального Шафарика. Сукупний образ німців у поемі «Єретик» у підтексті – збірний образ російського самодержавного двору, багаторазовими шлюбами пов'язаного з німецьким правлячим сімейством. Тож коли Т. Шевченко вів мову про галасливий суд над Яном Гусом у німецькому місті Констанці, то перед високоосвіченими читачами його доби, ніби привид, дифузно виринав Петербург з найважливішими російськими державними установами й царськими резолюціями на їхніх рішеннях, як обов'язковому вияві монархічного підпорядкування всієї системи одноосібному правителю, а коли поет засуджував експансію німцями Чехії («А німчики пожарище / Й сирот розділити» [24, с. 199]), то водночас давав зрозуміти реципієнтам-сучасникам про обурливі зазіхання Росії на Україну, Кавказ та інші окраїнні стосовно Російської імперії землі. Коли ж у поемі «Єретик» Кобзар виступає проти ідеї панславізму, будучи добре обізнаним з нині особливо агресивною теорією «русского мира», дітищем сучасника Кобзаря М. Погодіна, який у 30-х роках XIX ст. висунув псевдонаукову доктрину про перевагу слов'ян над іншими народами, їхню «воро-

жість Заходу» й необхідність домінантної ролі, власне, панування Росії над усім слов'янським світом, то треба брати до уваги, що Т. Шевченко демократично обстоює право кожної слов'янської нації на власну державу, її автономію і суверенітет і лише за гарантії рівності й братерства в міждержавних стосунках бачить можливими дружні стосунки й мирне співіснування всіх слов'ян у Європі. На протигагу Т. Шевченкові, російський геній О. Пушкін міжусобиці в середовищі слов'янських народів вважав «сімейною справою», яку здатна залагодити тільки найбільша мілітарна нація (у підтексті сказаного поетом, звичайно, Росія), тому європейському світові нема діла до подібних подій: «О чем шумите вы, народные витии? / Зачем анафемой грозите вы России? / Что возмутило вас? волнения Литвы? / Оставьте: это спор славян между собою, / Домашний, старый спор, уж взвешенный судьбою, / Вопрос, которого не разрешите вы. // Уже давно между собою / Враждуют эти племена; / Не раз клонилась под грозою / То их, то наша сторона. / Кто устоит в неравном споре: / Кичливый лях, иль верный росс? / Славянские ль ручьи сольются в русском море? / Оно ль иссякнет? вот вопрос. // Оставьте нас: вы не читали / Сии кровавые скрижали; / Вам непонятна, вам чужда / Сия семейная вражда; / Для вас безмолвны Кремль и Прага» [8]. Такі умовиводи, звичайно, були дуже до душі царизмові.

Врешті, поема Т. Шевченка «Єретик» мала ще й особливе призначення. Вона стала відповіддю-пересторогою всім, хто захоплювався доктриною слов'янофільства як світоглядно-ідеологічної й суспільно-політичної течії в 1840–1870 роках, змушувала слов'янські народи замислюватися, чи всяке об'єднання з таким монстром, як монархія Миколи I, є оптимальним об'єднанням, а не анексією й окупацією: «Коли приходять фарисеї до вас і торочать облудно: “Об'єднання, об'єднання, об'єднання”, – відповідайте їм, що об'єднання – це велика річ, але що й Шевченко радив об'єднуватися лише людям спільного духа» [3, с. 2]. Т. Шевченко не сприймав ні драконівського конгломерату, в якому нації переплавляються в один згусток, втрачаючи, як кольори при змішуванні, свою неповторність і стаючи сірим місивом, ні ворожнечі між слов'янами. Він мріяв:

*Щоб усі слав'яне стали
Добрими братами,
І синами сонця правди [24, с. 200].*

У пролозі до «Єретика» саме із цієї причини Т. Шевченко віддає належне П. Шафарикові, якому й присвячена поема, і наголошує на тому, що геніальний чех змінив вектор розвитку слов'янських націй із низхідного на висхідний, оприлюднивши беззаперечні докази їхнього почесного місця на карті Європи й величезний внесок у європейських мистецтві та культурі, що пізніше виявилися незаслужено забутими, а то й присвоєними іншими, зокрема романо-германськими, народами. Античний вислів: «Горе переможеним, бо їхню історію напише ворог», – завдяки надлюдській науковій працездатності П. Шафарика не зреалізував свій страшний зміст стосовно слов'ян. Тож Т. Шевченко метафорично подає відродження слов'янських держав уже фактично після їхніх смертей у вигляді колоніальної залежності, занедбаності національних мов й ідеологічно

насадженої окупантами упослідженості: «Виростали у кайданах / Слав'янські діти, / І забули у неволі, / Що вони на світі! // А на давнім пожарищі / Іскра братства тліла, / Дотлівала, дожидала / Рук твердих та смілих. / І дождалась... Прозрів еси // В попелі глибоко / Огонь смілий смілим серцем, / Смілим орлім оком! / І засвітиві, любомудре, / Світоч правди, волі... / І слав'ян в сім'ю велику / Во тьмя і неволі / Перелічив до одного, / Перелічив трупи, / А не слав'ян. І став еси / На великих купах, / На розпутті всесвітньому / Іезекеїлем, / І – о диво! Трупи встали / І очі розкрили, / І брат з братом обнялися / І проговорили / Слово тихої любові / Навіки і віки! / І потекли в одно море / Слав'янські ріки! [24, с. 199–200]». Повний текст поеми «Єретик» Т. Шевченка якийсь час вважався загубленим. Існували навіть дивовижні версії, як саме це сталося. Іван Франко згадував, що за однією з них рукопис нібито загубили саме в Чехії, адже йому особисто доводилося чути «о тім, що “Гус” був посланий 1845 р. до Праги і тут пропав» [14, с. 185]. Повернувшись із заслання, Т. Шевченко розшукував поему серед архівів знайомих, намагався відновити її з пам'яті й дуже переживав непоправністю втрати, а це однозначно свідчить, що автор розумів цінність свого дітища не тільки як біографічного твору з чеської історії, а як тексту-пророцтва, тексту-палімпсесту, від навіть простого ознайомлення широких мас із яким вирішиться багато на майбутнє всього слов'янського світу.

Поезію, яку сучасний читач знає як «Заповіт», як і поему-містерію «Великий льох» і послання «І мертвим, і живим...», доцільно зарахувати до виразно пророчих текстів у спадщині Т. Шевченка. Версія, що написанню вірша передувала тяжка хвороба автора й нібито його спроби підготуватися до неминучої смерті бодай поетичним тестаментом, напевно хибна, хоч й у наш час її підтримує автор статті «На щастя, поет вижив...» О. Шарварок («Це – молитва й водночас вимога до Бога про щастя й безсмертя рідного народу. Зрештою, це вимога до самого народу, який, можливо, хоч колись, як поет у грудні 1845 року, відчує крижаний студ зникнення» [21, с. 3]), а значно раніше висловлював навіть В. Щурат, твердячи, за словами І. Франка, що «звісний Шевченків “Заповіт” писаний у петербурзькій тюрмі в 1847 році» і видаючи поезію «Як умру, то поховайте...» «за твір „передсмертної хвилі” поета» [17, с. 402]. Тим часом питома Шевченків твір узагалі не мав тієї назви, яка могла би натякати на значення юридичного терміну «заповіт» як офіційну волю вмираючої людини. Спершу існували назви «Як умру, то поховайте», «Думка», але, подібно до заголовку «Заповіт», останній варіант належав не Т. Шевченкові, а П. Кулішеві. Беззаперечно тільки, що вірш містив величезні емоційне й метафізично-пророче навантаження. Збройний конфлікт, омиття української волі (незалежності, самостійності, соборності) у ворожій крові для автора були явищем доконаним априорі, хоч і оприлюдненим Кобзарем з далекою перспективою. Врешті, в історії України існували етапи, коли Шевченкове передбачення й провісництво розуміли сучасники історичних дійств: і герої Крут, і герої УПА, і навіть покоління шістдесятників. Досить згадати, як для ювілейного вечора, присвяченого Т. Шевченкові, Алла Горська зробила ескіз запрошення-гармошки. На першій сторінці художниця розмістила Шевченкову цитату «Караюсь, мучусь, але не каюсь», на останній – «В сім'ї вольній, новій». Досить було розгорнути запрошення так, щоб перша й остання сторінки обкладинки опинилася в одній площині, як прочитувався виразно

крамольний для радянських часів текст: «Караюсь, мучусь, але не каюсь в сім'ї вольній, новій».

На жаль, було й не викорінене досі явище – протилежне, огидне, підле, метастазне й нище: «...Шевченковим сучасникам страшно було глянути в обличчя козацької України. Донощикам і фарисеям страшно глянути в очі героїчної України наших днів, тому вони й переконують, що нашим ідеалом повинна бути не Україна “Заповіту”, а Україна Швейків, попихачів і блюдолизів» [3, с. 2]. Та звести народ на манівці неможливо, якщо народ має поводиря. Гібридна війна на Донбасі в наш час – ще одне підтвердження істинності логіки Шевченкового «Заповіту». Ось чому Шевченко такий актуальний для нашого народу, наших політиків, нашої молоді, української інтелігенції, як провідної верстви.

Поема-містерія «Великий льох» – особливий твір Кобзаря й вимагає окремого всебічного скрупульозного дослідження. Скажемо тільки, що «малий» льох гетьмана Богдана, образно кажучи, було розкопано ще в 2013 році, та з нього повіяло тільки розчаруванням, пусткою і незбутими надіями; «великий» же розкопується в наш час, і тільки після його ревізії та належного перегляду стосунків зі «старшим братом» буде остаточно ліквідовано інфернальні наслідки Переяславської угоди:

*Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна [22, с. 232].*

За два інші великі за обсягом художні тексти 1845 року написання: «Кавказ» та «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» – як і за поему «Сон», написану роком раніше, з погляду російського царизму, автор заслужував найлютішої кари. Але якщо поема «Сон» була тільки сатирою, то два інші художні тексти становили собою виразні міфопоетичні парадигми, які на людську підсвідомість мають значно ширший і глибший вплив, ніж навіть найоптимальніше зреалізовані засоби сміху. У «Кавказі» це парадигма месіанської світоглядної програми Російської імперії, показана Шевченком звороту й повністю ним розвінчана, так що той читач-реципієнт, котрий бодай раз читав цей твір Кобзаря, нинішню політику Росії в Чечні, Грузії, Придністров'ї й на Донбасі сприйме як події одного плану. Врешті, на час написання твору Шевченків «Кавказ» був не стільки поемою, скільки політикою. А нею у «Росії займатися не вільно, коли під словами “займатися політикою” схочемо розуміти свобідний обсуд ділань і розпоряджень уряду, свобідну критику державного устрою та публічного життя. В абсолютній державі, де воля царя – закон, і де тим самим закон угрунтований не на якихось для кожного ясних і зрозумілих принципах, але на волі одної, всевладної одиниці, нема ніякої підстави ані можливості – критикувати закони, критикувати будову та хід державної машини» [16, с. 64], – писав І. Франко й слушно додавав, що «Кавказ», як і поема «Сон» виявився не чим іншим, як взірцем політичної поезії.

Усім відомо, що поема-інвектива присвячена уродженцю України, полеглому в бою на Кавказі під час Даргинського походу 14 липня 1845 року художникові, близькому приятелю Кобзаря Якову де Бальмену, який разом із М. Башиловим

ілюстрував рукописну збірку поета «Wirszi T. Szewczenka», а також сам написав повісті («Вигнанець», у якій вперше серед сучасників показав благородство й жертвовність декабристів, «Самовбивця», «Пустеля»), що так і залишилися неопублікованими. На Кавказ Якова де Бальмена, як російського офіцера, відправили в складі воюючої армії, і він з перших днів свого перебування там на власні очі бачив таке, чого не могла сприйняти як належне його чесна душа. Володимир Сиротенко пише: «Обурений Яків де Бальмен малює карикатуру. На передньому плані величезна афіша з написом “Соте й останнє підкорення Кавказу”, а нижче дрібнішими літерами: “Великий спектакль перед походом генералів”. Під тією афішею лялька з обличчям Миколи I, а перед нею піддані, що простягають царю мішок з мільйоном червінців... Хтось із знайомих Якова, бажаючи вислужитися, віддав той малюнок генералу Лідерсу, той передав його в III відділення» [10].

Крамольний текст твору, як засвідчували В. Шевченко та учасник так званого Кирило-Мефодіївського братства Ю. Андрузький, уже в перших слухачів поеми викликав мало не панічний жах з причини вбивчого осуду російської окупації й гнівних висновків поета, який пророчив небесну кару винуватцям за пролиті ріки людської крові. Переляканий свояк радив Тарасові не витати в хмарах (промовистий натяк на вже перший рядок поеми: «За горами гори, хмарою повіті»), тобто не писати подібні твори надалі, і сам під час декламації твору з перших уст перебував мало не в ступорі: «Я слухав, притаївши дух; волосся у мене піднялося дибом!» [4, с. 499], а на допиті в III відділенні один із братчиків, вигороджуючи себе, акцентував: «Я морщилася, Костомаров зевал, но Шевченка превозносили до небес» [4, с. 499]. Правда про злодіяння Російської імперії на Кавказі, оприлюднена Т. Шевченком у поетичних рядках, поставала тими різючими вимірами несправедливості й воєнного безглуздя, що вже ставали звинувачувальним актом царю Миколі I за мільйони загиблих і навіть вироком самої історії Російській імперії, колоніальна політика якої сягала апогею тогочасних можливостей на карті світу:

*Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!
А матерних гарячих сльоз!
А батькових старих, кривавих,
Не ріки – море розлилось,
Огненне море! [27, с. 247]*

Сатиричне пародіювання офіційних документів, в яких цар-батюшка атестував себе, як всемілостивого, а підписані ним маніфести й грамоти йменував високими, створює можливість появи в поемі-інвективі «Кавказ» рольового ліричного героя. Цей ліричний герой веде мову від імені першої особи множини й старається переконати ймовірних слухачів своєї орації (читачів поеми) в тому, що Російська імперія під керівництвом Миколи I є найпередовішою державою Європи,

а тому їй не рівня, наприклад, бунтівна Франція зі своїми прилюдними стратами монарших осіб чи піратська Іспанія, яка вже котре десятиліття промишляє піратськими поставками чорношкірих рабів у Новий Світ: «Французів лаєм. Продаєм / Або у карти програєм / Людей... не негрів... а таких / Таки хрещених... но простих. / Ми не гішпане; крий нас, Боже, / Щоб крадене перекупать, / Як ті жиди. Ми по закону!..» [27, с. 248]. Якщо взяти до уваги, що інформативний простір царської Росії в ті часи був добре налагоджений і в 1845 році навіть у «Киевских губернських відомостях» з'явилася замовна стаття І. Кулжинського «О значении России в семействе европейских государств», де вільнодумну, утопічно налаштовану на перебудову світу й перевиховання людини Францію, оплот безбожників і комуни брутално названо гніздом безчестя й підлості, а сам російський уряд щосили намагався зберігати пристойну міну при невдалій грі, тобто волати про щось страшніше, ніж кріпацтво, внаслідок чого ще в 1841 році в Лондоні російський імператор також підписався під трактатом про заборону торгівлі неграми, затримання й обшук кораблів, яких запідозрено в работоргівлі, визначення ознак, за якими корабель може бути запідозрений у работоргівлі, розпродаж і конфіскацію майна звинуваченого судна; порядок видачі негроторговців державі, підданими якої вони є, як це зробили контрагенти договору – Австрія, Великобританія, Пруссія й Франція [12]. У Росії цей міжнародний документ для підвищення іміджу Миколи І було своєрідно продубльовано «височайшим указом» від 26 березня 1842 року.

На перший погляд, це були актуальні й навіть дуже прогресивні ходи російського царату на світовій шахівниці. Проте подібними документами вдавалося замилити очі хіба що пересічним обивателям. Сучасник Т. Шевченка, прогресивний російський поет і критик М. Добролюбов, у поезії «Дума при гробі Оленіна» зробив екскурс у минуле російських царів, зацентрувавши увагу на ярликах Золотої орди й вроджену деспотію й самодурство як російських правителів, так і цілої державної системи: « Зато князья, увидев ясно, / Что не рабы они теперь, / Принялись править самовластно, / С господ ордынских взял пример. / Как из лакеев управитель, / Как дворянин из мужиков, / Такой же вышел повелитель – / Царь-самодержец из рабов. // И деспотизмом беззаконным / Доселе Русь угнетена; / И до сих пор в забытьи сонном / Молчит и терпит всё она. // Царь стал для русских полубогом, / Как папа средневековой; / Но не спокойствия залогом / Был он, а гибельной грозой... // Но шесть десятков миллионов / Он держит в узах, как рабов. / Не слыша их тяжелых стонов, / Не ослабляя их оков... // Проснись, о Русь! Восстань, родная! / Взгляни, что делают с тобой! / Твой царь, себя лишь охраняя, / Сам нарушает твой покой. // И сам в когтях своих сжимая / Простых и знатных, весь народ, / Рабов чиновных награждая, / Такое ж право им дает... // И хладнокровно приступает / К позорной купле старый плут, / И люди братьев покупают! – / И люди братьев продают!.. // Ужасный торг. Он – поношенье / Покупщикам и продавцам. / Царю и власти униженье, / Всему народу стыд и срам. // Какой закон, какое право / Торг этот могут оправдать? / Какие дикие уставы / Дозволят ближних продавать? // Не ты ль, наш царь, с негодованьем / Продажу негров порицал? / Филантропическим воззваньем / Не ты ль Европу удивлял? // А между тем, в твоей России / Не негры – пленники войны, / Свои славяне коренные / На гнусный торг обречены. // Скажите, русские дворяне, / Какой же бог закон изрек, / Что к рабству созданы крестьяне / И что мужик не человек?..

// Сыны любимые Христовы, / Они евангелие чтут / И однокровного родного / Позорно в рабство продают...» [2]. Проте якщо порівняти наведені нами уривки вірша М. Добролюбова «Дума при гробі Оленіна» з «Кавказом» Т. Шевченка, то навіть пересічний читач, зіставивши ці тексти, зрозуміє, що рівень художності та внутрішньої потужності поеми українського автора на кілька порядків вищий від декларативної поезії М. Добролюбова. Врешті, теми російської війни на Кавказі торкався й О. Пушкін, виразно обстоюючи імперські інтереси в поемі «Кавказький полонений» рядками «Поникни снежною главой, / Смирись, Кавказ: идет Ермолов» [7, с. 21], що афішували насамперед мілітаристські переваги російської армії й марність і недоречність будь-якого опору з боку горців.

У розумінні Т. Шевченка, закон, яким прикриває свої неправі діяння російський цар Микола I, писаний його чиновниками саме під державні злочинства наперед заданого штибу, тому й здатний феноменально забезпечити ситуацію переслідувань, ув'язнень, виселення в Сибір, покарання солдатчиною, внаслідок чого, а не через високий рівень добробуту й законності, «од молдованина до фінна / На всіх язиках все мовчить» [27, с. 246]. Щоб всесторонньо розкрити суть і діапазон дії такого закону, Т. Шевченко вдається до змалювання панорамної картини його чинності й вводить у твір рядки, які є виявом осудливої авторської позиції: «По закону апостола / Ви любите брата! / Суєслови, лицеміри, / Господом прокляті. / Ви любите на братові / Шкуру, а не душу! / Та й лупите по закону / Дочці на кожушок, / Байстрюкові на придане, / Жінці на патинки, / Собі ж на те, що не знають / Ні діти, ні жінка! [27, с. 248]». Також для увиразнення розмірів загарбницької політики й зухвалого обдирання пригноблених народів Кобзар використовує місткі гіперболи, які в устах рольового героя трансформуються в елементи характеротворення як самодержавства в цілому, так і самохарактеристики «гравця в солдатики» Миколи I: «Чом ви нам / Чурек же ваш та вам не кинем, / Як тій собаці! Чом ви нам / Платить за сонце не повинні!» [27, с. 247]. Водночас текст поеми дає всі підстави стверджувати, що Кобзар читав статтю І. Кулжинського, адже саме в ній йшлося про так зване «християнське просвітительство («А ущелья Кавказа? А Хивинские степи? Какие богатые места для сеяния семен христианского просвещения!» [4, с. 501]) на окупованих Росією територіях Чечні, Узбекистану й Туркменістану. Обурення поета тим, що до своїх цинічних і злочинних діянь царський уряд залучає церкву, а та своєю чергою фарисейськими методами й іменем Месії на устах священників благословить найбільшу у світі російську армію на розбій, кровопролиття й воєнні походи проти мирних жителів, у поемі «Кавказ» виливається в скаргу до Христа, навіть у сумніві доречності самопожертви Боголюдини за таке безсоромне людське плем'я:

*За кого ж ти розіп'явся,
Христе, Сине Божий?
За нас, добрих, чи за слово
Істини... чи, може,
Щоб ми з тебе насміялись?
Воно ж так і сталось.
Храми, каплиці, і ікони,
І ставники, і мирри дим,*

*І перед образом Твоїм
Неутомленніє поклони.
За кражу, за войну, за кров,
Щоб братню кров пролити, просять
І потім в дар Тобі приносять
З пожару вкрадений покров!! [27, с. 248].*

Закономірно, що й ставлення до такої церкви та її представників у Шевченка переростає з іронічного кепкування в злісний сарказм, і навіть історії зі Старого Завіту, зокрема хитро облаштоване вбивство Давидом Урії заради того, щоб законно пошлюбитися з його вродливою дружиною, сучасники Тараса Григоровича сприймали в контексті реалій поміщицько-кріпосної системи Російської імперії з її «приспами» (гаремами з кріпачок), логікою й світоглядом пушкінського поміщика-самодура Троєкурова, який ложкою їсть ікру, обідає восьмома-десятьма стравами, живе в неробстві, оточений гуртом одалісок, має у власності п'ятсот гончих і хортів, хоч є «великим мисливцем» насамперед до слабкої статі, а при цьому всьому йому ще й скучно й нудно.

Послання «І мертвим, і живим...» цікаве для сучасного читача саме тим, що його Шевченко адресує представникам української нації протягом усієї історії її існування, охоплюючи минулий, теперішній і майбутній часи, власне, вічність у людському розумінні такого поєднання. В обсервації поета перебуває насамперед українська інтелігенція, далекі нащадки колись козацьких і значно ближчі – дворянських, генетично тих представників козацької старшини, предків яких Катерина II й підкупила, зрівнявши з російською панівною верствою. У часи Шевченка таке покоління саме себе з превеликими труднощами ідентифікувало, тому поставало нібито заможними, нібито освіченими, нібито прогресивними нібито українцями. Така недосформованість важливих соціальних понять була спричинена не тільки умовами, а й великодержавницькою ідеологією. І. Франко це вловив найглибше й найточніше: «Пригадаймо, що німецька ідеалістична філософія Шеллінга та Гегеля перемінилася в багатьох росіян у доктрину деспотизму, що при кінці 30-х років Белінський іменем тої філософії величав російську автократію... Не забуваймо, що такий сучасний огонь, як реалізм у поезії, проголошений в ту пору в Росії за почином французів та англічан, сплотив у Росії Гоголя, який на довгі десятки літ збаламутив саме чоло української інтелігенції, сплотивши фікцію, що інтелігентна, вища література може бути лише на російській мові, а українська мова надається лише для популярної, простонародної літератури. Не забуваймо, що й другий високий сучасний огонь – увага інтелігентних людей до соціальних питань і змагання до поправи стану найширших робочих верств, – що навіть се наскрізь чоловіколюбне змагання в Росії довгі роки служило претекстом для відтягання української інтелігенції від рідного українського ґрунту, піддержувало дух національної централізації та негоції України й її окремих інтересів» [13, с. 317]. Ось звідки в Кобзаря зневага до «вчителя»-«німця».

Т. Шевченко прекрасно усвідомлював, що принесені з чужого поля істини неминуче в'янули й ниділи на бездержавному українському ґрунті. Навіть «справді живі й плодотворні», вони «перемінялися у них на пусту забавку, на золоті брязкальця» [13, с. 317]. Наприклад, малоприматні для реалізації з при-

чини відсутності животрепетності та актуальності наукові ідеї, якими Шевченко подає панславизм і панмонголізм, у трактуванні української інтелігенції, що часто-густо здобувала й університетську освіту за кордоном, перетворюються в гротескні вихвалання й типову шароварщину («Німець скаже: / “Ви моголи”. / «Моголи! Моголи!» чи «Німець скаже: “Ви слав’яне!”. / «Слав’яне! слав’яне!» [26, с. 252]). Замість того, щоб належно вникнути в наукові гіпотези, розібратися в негативних і позитивних складових української ментальності, що беруть початки з етнічного походження, освічена українська молодь вишукує тільки «великих слов велику силу» [26, с. 251]. Аналізуючи поему «Єретик», ми вже достатньо охарактеризували доктрину панславизму. Монгольське походження слов’ян – подібна доктрина, за якою слов’яни – нащадки монгольської гілки цивілізації. Російський мислитель і поет Володимир Соловйов (1853 – 1900 рр.) увів термін «панмонголізм», який у його історіософській концепції містив ідею історичної помсти й зіставлявся із завоюванням Константинополя мусульманами. Значно пізніше О. Блок у помпезній, а за внутрішнім змістом – ще й написаній у дусі російського шовінізму й типового брязкання зброєю для залякування тих держав, землі яких вже або ще будуть колонізовані, поемі «Скіфи» концепцію панмонголізму проінтерпретував поетично й навіть узяв за епіграф рядки із вірша В. Соловйова «Панмонголізм» (1894): «Панмонголізм! Хоть слово дико, / Но мне ласкает слух оно» [1, с. 378]. От тільки в названій поезії В. Соловйова, на відміну від поеми О. Блока, звучала не хвала Російській імперії, а зловісне пророцтво її загибелі. Проектуючи трагічну долю Візантії на неминуче майбутнє Росії, В. Соловйов писав: «Когда в растленной Византии / Остыл божественный алтарь / И отреклись от Мессии / Иерей и князь, народ и царь, – // Тогда Он поднял от Востока / Народ безвестный и чужой, / И под орудьем тяжким рока / Во прах склонился Рим второй. // Судьбою павшей Византии / Мы научиться не хотим, / И всё твердят льстецы России: / Ты – третий Рим, ты – третий Рим... // Как саранча, неисчислимы / И ненасытны, как она, / Нездешней силою хранимы, / Идут на север племена. // О Русь! Забудь былую славу: / Орел двухглавый сокрушен, / И желтым детям на забаву / Даны клочки твоих знамен. // Смирится в трепете и страхе, / Кто мог завет любви забыть... / И третий Рим лежит во прахе, / А уж четвертому не быть» [11]. Якщо ж узяти до уваги, що ідею Росії як Третього Риму сформулював церковний діяч Філофей, який із Псковського монастиря написав вінченосним російським особам Василю II та Іванові IV: «Царство пакі в третій Рим бежа, іже в новую великую Русь. Два Рима падоша, а третій стоїт, а четвертому – не бити» [5, с. 172], то поезія В. Соловйова не просто доповнює, а трактує як логічний фінал ідею загибелі держави, що перетворилася в оплот темряви, беззаконня та безбожжя.

До речі, й І. Франко також передбачав безславу кончину Росії: «Машина темного царства так і збудована, що мусить швидше чи пізніше сама розпастися. Адже головні її пружини – несправедливість, деморалізація, облуда та сваволя – се не жодні закони природи, вічні та незмінні, се тільки часові недуги людськості, по яких мусить наступити й виздоровлення... Розуміється, не без тяжких збурень, не без великих жертв!» [16, с. 76]. Подібно й Шевченкове послання «І мертвим, і живим...» засвідчує дивовижне проглядання поета кризь віки й віки. Афоризми цього художнього тексту не втратили своєї сили досі, а

талант пророка допомагає сучасній Україні знайти правильний шлях із гнітючої перспективи нової анексії ворогом споконвічних українських територій.

Стосовно українців початку третього тисячоліття, то на основі Шевченкових творів, написаних у 1845 році, вони мають нагоду отримати натальну карту для своїх дій і помислів. Досить лише нащадкам Кобзаря послідовно сповідувати три такі складники однієї-єдиної аксіоми: 1) постулат непримиренності до нищителів України: «Що ненавидіти вчив і що робити? Диявольську силу Півночі, брутальну, облудну, цинічну, забріхану, протягом вісьмох століть незмінну в усіх своїх огидних барвах хамелеона, ненавидів він всім серцем своїм, всею душею своєю і всім помишленієм своїм. Ненавидів, як ненавидить людина вільна того, хто плює їй в душу, хто топче ногами її гідність людську, хто трупами народів встелював свій шлях історичний» [3, с. 1]; 2) постулат огиди й зневаги до зрадників: «...ненавидів плюгаву породу “донощиків і фарисеїв”; отих рідних “людоморів”, які запльовували всю нашу славу історичну...; Любити цю “рідну” погань він не міг... Коли стрічав “недолюдків”, благав Бога дати йому силу “проклинати і світ запалити”» [3, с. 2]; 3) постулат любові до України та її народу: «Україна, яку любив, була Україною напівлюдей-напівбогів, героїв, які могли протиставитися львищам, людодідам, новітнім Неронам; мали силу розкувати закутих людей. З вогнем у серці, які не боялися й пекла, бо “вогонь запеклих не пече”» [3, с. 2]. Шевченкова правда залишається непохитною і в наші дні, і свідчень цьому явищу несть числа. 1845 рік став вершинним у творчості Кобзаря. Незабутній Євген Сверстюк назвав цей часовий проміжок «роком високого сонця» [9, с. 103]. І це не були просто високі й помпезні слова. Це була констатація факту, оцінка явища, яке не вкладається в мірки звичайних автобіографічних моментів, оскільки набуток Т. Шевченка за 1845 рік визначив характер консолідуючої української парадигми уже більше ніж на півтора століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Блок А. Скифы / Александр Блок // А. Блок. Стихотворения. Поэмы. Воспоминания современников. – М. : Правда, 1989. – С. 378 – 380.
2. Добролюбов Н. Дума при гробе Оленина / <http://liricon.ru/duma-pri-grobe-olenina.html>.
3. Донцов Д. Заповіт Шевченка / Дмитро Донцов // Шлях перемоги. – 2011. – 9 березня – № 10 (2959). – С. 1, 2.
4. Коментарі // Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Том перший: Поезія 1837 – 1847. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 415 – 516.
5. Маланюк Є. Книга спостережень / Євген Маланюк. – К. : Атіка, 1995. – 237 с.
6. Пушик С. Славетний предок Кобзаря / Степан Пушик // Пушик С. Славетний предок Кобзаря. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 3 – 91.
7. Пушкин А. Кавказский пленник: Поэма / Александр Пушкин // А. Пушкин. Сочинения в трех томах. – Т. 2. – Минск: Мастацкая літаратура, 1986. – С. 3 – 24.
8. Пушкин А. Клеветникам России / Александр Пушкин // http://www.rvb.ru/pushkin/01text/01versus/0423_36/1831/0564.htm/
9. Сверстюк Є. Шевченко і час / Євген Сверстюк. – К. : Воскресіння, 1996. – 159 с.
10. Сиротенко В. Багатий граф та побратим Шевченка Яків де Бальмен / Володимир Сиротенко // <http://www.kobzar.info/kobzar/unknown/2004/07/25/904.html>.
11. Соловьев В. Панмонголизм // <http://rupoem.ru/solovev/panmongolizm-xot-slovo.aspx>.
12. Трактат относительно торговли неграми, заключенный в Лондоне между Россией, Англией, Австрией, Пруссией и Францией // <http://www.runivers.ru/newenc/dogovor/454649>.

13. Франко І. На роковини Шевченка / Іван Франко // Франко І. Шевченкознавчі студії / Упоряд. М. Гнатюк. – Львів: Світ, 2005. – 472 с. – С. 311 – 319.
14. Франко І. Рецензія на чеські переклади творів Тараса Шевченка / Іван Франко // Франко І. Шевченкознавчі студії / Упоряд. М. Гнатюк. – Львів: Світ, 2005. – 472 с. – С. 183 – 230.
15. Франко І. Тарас Шевченко і його «Заповіт» / Іван Франко // Франко І. Шевченкознавчі студії / Упоряд. М. Гнатюк. – Львів: Світ, 2005. – 472 с. – С. 283 – 285.
16. Франко І. Темне царство / Іван Франко // Франко І. Шевченкознавчі студії / Упоряд. М. Гнатюк. – Львів: Світ, 2005. – 472 с. – С. 56 – 77.
17. Франко І. Шевченко і Єремія / Іван Франко // Франко І. Шевченкознавчі студії / Упоряд. М. Гнатюк. – Львів: Світ, 2005. – 472 с. – С. 402 – 405.
18. Франко І. Шевченко – ляхам / Іван Франко // Франко І. Шевченкознавчі студії / Упоряд. М. Гнатюк. – Львів: Світ, 2005. – 472 с. – С. 319 – 330.
19. Франко І. Ще в справі «Гуса» / Іван Франко // Франко І. Шевченкознавчі студії / Іван Франко / Упоряд. М. Гнатюк. – Львів: Світ, 2005. – С. 169 – 171.
20. Цейтлин А. Труд писателя: Вопросы психологии творчества, культуры и техники писательского труда / Александр Цейтлин. – М. : Советский писатель, 1968. – 563 с.
21. Шарварок О. На щастя, поет вижив: До 160-річчя «Заповіту» Тараса Шевченка / Олександр Шарварок. – Київ. – 2005. – № 12. – С. 2 – 3.
22. Шевченко Т. Великий льох: Містерія / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Том перший: Поезія 1837 – 1847. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 221 – 233.
23. Шевченко Т. Гайдамаки / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Том перший: Поезія 1837 – 1847. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 61 – 112.
24. Шевченко Т. Єретик / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Том перший: Поезія 1837 – 1847. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 199 – 206.
25. Шевченко Т. Заповіт / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Том перший: Поезія 1837 – 1847. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 268.
26. Шевченко Т. І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Том перший: Поезія 1837 – 1847. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 250 – 255.
27. Шевченко Т. Кавказ / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Том перший: Поезія 1837 – 1847. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 246 – 249.
28. Шевченко Т. Минають дні, минають ночі... / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Том перший: Поезія 1837 – 1847. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 265.
29. Шевченко Т. Три літа / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Том перший: Поезія 1837 – 1847. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 266.
30. Шевченко Т. Холодний яр / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Том перший: Поезія 1837 – 1847. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 256.

Summary

The article deals with the peculiarities of Shevchenko's creative period of "Three Years" and the leading role of literary works, written in 1845. It is made an attempt of a new interpretation of literary works which are not so understandable and simple, as they have been interpreted before by Soviet experts of Shevchenko, and separate current literary critics have analyzed by inertia so far.

Key words: *an author psychological lyrical hero, a role lyrical hero, meditation, an invective, political satire, an image-symbol, a thought form.*

